

بررسی تطبیقی مفهوم طاغوت در قرآن از دیدگاه علامه طباطبائی و فخر رازی

مریم حسنی^۱

چکیده

طبق آموزه های اسلام، یکی از وظایف مسلمانان وجوب تلاش در راه گسترش عبادت و ایمان به خدا و مبارزه با کفر و شرک است. برای تحقق این وظیفه و برای قوی شدن مسلمانان، باید طاغوت و کفر را شناخت و از آنها برائت جست تا بتوان در راه ایمان الهی قدم برداشت. معانی مختلفی برای طاغوت در قرآن ذکر شده است که مهم ترین آنها حاکم ستمگر است و قرآن ستایش و بندگی این طاغوت را سخت نکوهش می کند. این پژوهش که به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع لغوی و تفسیری نگاشته شده است؛ به دنبال بیان مفهوم طاغوت، مصداق و ویژگی های آنها است که با جمع آوری آراء مفسرین مطرح به خصوص علامه طباطبائی و طبرسی و فخر رازی و در صورت امکان جمع بین این نظرات صورت گرفته است.

کلید واژه: طاغوت، ایمان، کفر، معبود، گمراهی

^۱ طلبه سطح دو حوزه مشکات اندیشه

در قرآن کریم معارف و مفاهیمی وجود دارد که دانستن این مفاهیم و اجرای آن سازنده ی زندگی مقتدرانه و عزتمندانه امت اسلامی است و مومنین در صورت اجرای آن از گرفتاری ها رهایی می یابند.

برای اینکه این مفاهیم در جامعه اسلامی جامه عمل به خود پوشانده و تحقق پیدا کند، باید این مفاهیم را شناخته و درک کرد تا بتواند جزو افکار جامعه اسلامی قرار گیرد و ثابت شود و هیچ چیزی نتواند جلوی اجرای آن را بگیرد.

یکی از مهم ترین این مفاهیم کفر به طاغوت و ایمان به خدا است. یعنی عالم وجود به دو قسم تقسیم می شود؛ یک قسمت نفوذ طاغوت است که باید به آن کفر ورزید و یک قسمت نفوذ الله است که باید به آن ایمان آورد و آن را باور کرد. در صورت شناخت این مفاهیم انسان هویت ایمانی خود را می یابد و میتواند در مقابل هویت طاغوت و کفر از خود محافظت کند. اگر این اتفاق رقم خورد آنگاه جامعه اسلامی هویت اسلامی پیدا می کند یعنی یک شخصیتی پیدا می کند که در برابر طاغوت بایستد و در مسیر آموزه های اسلامی قدم بردارد.

نوشته های متعددی در باب طاغوت و شرح آن در قرآن به رشته ی تحریر در آمده است از باب نمونه می توان به چند مقاله اشاره کرد :

- «بررسی مفهوم طاغوت در قرآن با توجه به تفاسیر» توسط آقای محمدرضا مشایی که توسط ناشر دانشگاه فردوسی مشهد در مجله مطالعات اسلامی (شماره ۳۷ و ۳۸) در سال ۱۳۷۶ به چاپ رسیده است. در این مقاله به بررسی دقیق اصل واژه طاغوت از لحاظ لغت و جایگاه آن در آیات قرآن پرداخته شده است.

- «اسلام و نظام های طاغوتی» توسط حیات الله یوسفی که توسط موسسه آموزشی پژوهش امام خمینی (ره) در نشریه معرفت (جلد ۱۰۲) در سال ۱۳۸۵ به چاپ رسیده است. در این مقاله به بررسی حکومت های طاغوتی در قرآن و بیان ویژگی آن ها با کمک ترجمه و مفهوم آیات پرداخته شده است.

- «تحلیل محتوای کیفی آیات قرآن در رابطه با طاغوت و استلزامات تربیتی آن» توسط علی سرلک و زهرا عسگری که توسط پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی در فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی (شماره ۸۸) در سال ۱۴۰۰ به چاپ رسیده است. در این مقاله به تبیین کلی مفهوم طاغوت و چگونگی موضع گیری انسان در رابطه با آن پرداخته شده است.

در قرآن ۸ بار کلمه طاغوت ذکر شده است که بسیاری از این معانی مطابق با یکدیگر هستند. در این مقاله به بیان دقیق مفهوم شناسی طاغوت در آیات با توجه به تفاسیر مطرح شیعه و سنی به خصوص المیزان و مفاتیح الغیب پرداخته شده است.

بررسی لغوی طاغوت

درباره طاغوت و ماده اصلی آن نظریات مختلفی بیان شده است؛ زمخشری در کشاف معتقد است که طاغوت در اصل «طغیوت» بر وزن فعلوت بوده است مانند ملکوت، سپس مقلوب شده و لام الفعل بر عین الفعل تقدم یافته و به صورت «طیغوت» در آمده، آنگاه یاء متحرک ما قبل مفتوح قلب به الف شده و پس از تبدیل یاء به الف، «طاغوت» شده است و از چند جهت معنی تاکید را می رساند: صیغه مبالغه، معنی مصدری قلب.^۱ در بیان دیگر طاغوت در اصل «طغیوت» بر وزن فعیول بوده است و جای غین و یاء عوض شده، «طغیوت» شده، یا به قاعده اعلال بدل به الف، سپس «طاغوت» شده است.^۲

طاغوت در اصل مصدر و به معنای طغیان است^۳ و دلیل مصدریت آن صحت اطلاقش به مفرد و جمع است.^۴ حالت مفرد مانند آیه ۶۰ سوره نساء: «يُرِيدُونَ أَنْ يُتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ» و در حالت جمع مانند آیه ۲۵۷ سوره بقره: «وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الطَّاغُوتُ».^۵

۱ تفسیر کشاف ج ۴/۱۲۰

۲ واژه های قرآن ص ۱۳۳

۳ ترجمه تفسیر المیزان ج ۴/۶۴۲

۴ قاموس قرآن ج ۴/۲۲۴

۵ مفاتیح الغیب ج ۷/۱۶

طاغوت در قرآن

واژه طاغوت ۸ بار، در ۵ سوره از قرآن ذکر شده است که در برخی موارد ضمیر جمع به آن برگشته است مانند آیه ۲۵۷ سوره بقره، در بعضی موارد ضمیر مونث که ظاهر در جماعت است مانند آیه ۱۹ سوره زمر و در بعضی موارد نیز ضمیر مفرد مانند آیه ۵۹ سوره نساء. آیاتی که لفظ طاغوت در آنها به کار برده شده است به شرح ذیل می باشد:

- ۱- آیه ۲۵۶ سوره بقره: « فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى »
- ۲- آیه ۲۵۷ سوره بقره: « وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ »
- ۳- آیه ۵۱ سوره نساء: « أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أَوْتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ »
- ۴- آیه ۶۰ سوره نساء: « يُرِيدُونَ أَنْ يَتَخَكَّمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ »
- ۵- آیه ۷۶ سوره نساء: « وَالَّذِينَ كَفَرُوا يَقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ الطَّاغُوتِ فَقَاتِلُوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ »
- ۶- آیه ۶۰ سوره مائده: « مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ »
- ۷- آیه ۳۶ سوره نحل: « وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ »
- ۸- آیه ۱۷ سوره زمر: « وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَى »

مفهوم شناسی طاغوت در آیات قرآن

برای درک معنای طاغوت نیاز است که این مفهوم در تمامی آیات مورد بررسی قرار گیرد. مفهوم طاغوت در آیاتی که بیان شد بدین شرح می باشد:

حقیقت بعثت، ایمان به خدا و دوری از طاغوت

میان هر امتی پیغمبری برانگیختیم که خدا را بپرستید و از طغیانگری کناره‌گیری کنید. بعضشان را خدا هدایت کرد و بعض دیگرشان ضلالت برایشان مقرر گشت. در زمین بگردید و بنگرید سرانجام تکذیب‌کنان چسان بود (36) : «وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ »¹

کلمه طاغوت در اصل مانند طغیان، مصدر و به معنای تجاوز از حد بدون حق بوده است، و اسم مصدر آن طغوی است، راغب گفته: طاغوت عبارت از هر متعدی و هر معبودی غیر از خداست، که هم در مفرد بکار می‌رود و هم در جمع.

و جمله أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ بطوری که از سیاق بر می‌آید، بیان بعثت رسول است، و معنایش این است که حقیقت بعثت رسول جز این نیست که بندگان خدای را به عبادت خدا و اجتناب از طاغوت دعوت کند، زیرا امر و نهی از یک بشر به سایر افراد بشر، مخصوصاً وقتی که امر و ناهی رسول باشد جز دعوت عادی، معنای دیگری ندارد، و معنایش الجاء و اضطرار تکوینی نیست، و خود رسول نمی‌تواند چنین ادعایی بکند تا کسی در رد ادعایش بگوید: اگر خدا بخواهد ما غیر او را نمی‌پرستیم، و اگر نخواهد دیگر فرستادن رسول معنا ندارد²

طبق بیان جناب فخر رازی، بعید نیست که مراد از طاغوت در قرآن، تمامی معبودان غیر از خداوند باشد که در این آیه دستور به عدم اطاعت و پرستش این معبودان داده شده است.³

۱ ترجمه تفسیر المیزان ج ۳۳/۱۲

۲ ترجمه تفسیر المیزان ج ۳۵۳/۱۲

۳ مفاتیح الغیب ج ۲۰۵/۲۰

اخلاص در دین و عبادت

و کسانی که اجتناب دارند از طاغوت از اینکه او را بپرستند و به سوی خدا باز می‌گردند ایشان (نزد خدا) بشارت دارند. پس بندگان مرا بشارت ده (۱۷) : « وَ الَّذِينَ اجْتَنَّبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَأَنْتَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَى فَبَشِّرْ عِبَادٍ »^۱

راغب گفته است: کلمه طاغوت عبارت است از هر متجاوز و هر معبودی به غیر خدای تعالی. و این کلمه هم در یک نفر استعمال می‌شود، و هم در جمع و ظاهراً مراد از آن در آیه شریفه بت‌ها و هر معبود طاغی دیگری است که به جای خدا پرستیده شود. برخی طاغوت را بت‌ها و شیطان دانسته‌اند و برخی گفته‌اند مقصود از (طاغوت) هر فردی می‌باشد که دعوت به عبادت غیر خدا بکند، و (تاء) در آخر این کلمه که علامت تأنیث است به مناسبت جماعت می‌باشد، در قرائت «حسن» این کلمه به صورت «طواغیت» آمده است^۲

در آیه شریفه به صرف اجتناب از پرستش طاغوت اکتفاء نشده، بلکه بر آن وَ أَنْتَابُوا إِلَى اللَّهِ نیز اضافه شده است و این اشاره بدان است که صرف نفی خدایان دیگر هیچ فایده‌ای ندارد، آنچه فایده می‌دهد این است که انسان بین نفی آن آلهه و اثبات اله واحد، جمع کند. هم خدا را بپرستد و هم غیر او را نپرستد. این است عبادت با اخلاص دین.^۳

۱ ترجمه تفسیر المیزان ج ۳۷۵/۱۷

۲ ترجمه مجمع البیان ج ۱۵۹/۲۱

۳ ترجمه تفسیر المیزان ج ۳۷۹/۱۷

جمع بندی معنای طاغوت در آیات

- طاغوت به معنای هر معبودی در برابر خداوند است : از نظر قرآن کریم معبود حقیقی تنها خداوند است چون او خالق هستی و مالک آن است و حق پرستش نیز با او است و پرستش چیزهای دیگر ظلم و طغیان بر او است. در برخی از آیات ذکر شده بیان شد که شیطان، بت ها و اجنه به عنوان معبودی در برابر مورد مذمت قرار گرفته اند و بر آنان لفظ طاغوت اطلاق شده است. و قرآن کسانی را هم که از خدا اطاعت نکرده و از طاغوت اطاعت می کنند توبیخ و مذمت نموده است.

- طاغوت به معنای حاکمان ستمگر : در قرآن پیشوایان گمراهی، حاکمان ستمگر و هر فرمانروای ظالمی که طغیان کننده و عمل کننده به قوانینی غیر از قوانین خداوند است طاغوت گفته می شود

در یک نگاه کلی می توان در تمام آیات بیان شده طاغوت را به معنای حاکم و حکومت های ستمگر دانست : زیرا همانگونه که در توضیحات لغوی و تفسیری آیات گذشت، یکی از معانی معروف طاغوت حاکمان ستمگر و رهبران کفر است که مصداق کامل طغیان و ستمگری به حساب می آیند، هرچند برخی آیات در یک معنای خاص صراحت بیشتری دارند.

نتیجه گیری

یکی از واژه های مهمی که در قرآن بیان شده، طاغوت است. طاغوت در برابر ایمان است و کفر به آن از مقدمات ایمان شمرده شده است. یکی از آموزه های مهم قرآن هم اجتناب از طاغوت است. حقیقت بعثت پیامبران همانطور که در قرآن بیان شده است، دعوت به عبادت خداوند و اجتناب کردن از طاغوت است که به معنای اطاعت و عبادت نکردن آن است. این تعبیر در چندین جای قرآن تکرار شده است. کفر به طاغوت تنها با اعتقاد قلبی نیست؛ بلکه با دوری جستن و طرد آنها از جایگاه قدرت و سروری جامعه محقق می شود. مبنای اصلی قوت امت ها، ایمان به خدا و پایداری در راه او است. شاخصه و مصداق تحقق این امر، عدم پیروی و براءت جستن از طاغوت می باشد.

در این پژوهش با نظر به تفاسیر و معانی ذکر شده برای طاغوت در آیات مختلف، طاغوت را حاکمان و فرمانروایان ستمگر میدانیم یعنی کسانی که بر خلاف حکم و دستورات خداوند بر مردم حکومت می کنند. با شناخت این معنا و درک اجتماعی آن مسلمانان می آموزند که در نظام اجتماعی و سیاسی خودشان نباید به غیر خدا و رسولش روی آورند که در غیر این صورت از پیروان طاغوت شده و از ولایت الهی دور خواهند شد.

منابع

۱. الشاربی، سید قطب ابراهیم حسین (۱۴۱۲) فی ضلال القرآن، بیروت: دار الشروق.
۲. بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۵) البرهان فی تفسیر القرآن، قم: نشر البعثه.
۳. رضایی، محمد (۱۳۸۶) واژه های قرآن، تهران: انتشارات مفید.
۴. زمخشری، جار الله (۱۳۸۹) الکشاف عن حقایق التنزیل و عیون الاقاویل، ترجمه مسعود انصاری، تهران: انتشارات ققنوس.
۵. شریعتمداری، جعفر (۱۳۸۷) شرح و تفسیر لغات قرآن بر اساس تفسیر نمونه، مشهد: آستان قدس رضوی.
۶. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۸) المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه آیت الله سید محمد باقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۷. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۱۵)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: موسسه العلمی للمطبوعات.
۸. فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰) مفاتیح الغیب، ترجمه علی اصغر حلبی، تهران: نشر اساطیر.
۹. قرشی بنابی، علی اکبر (۱۴۱۲) قاموس قرآن، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۱۰. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸۰)، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب اسلامیه.